

Spoštovani, imel sem čast spregovoriti ob odkritju tega spomenika 11. marca 2001 in ob desetletnici. Priznam zadrego, a današnjega vabila nisem mogel odkloniti.

Kadar se človek prebudi iz sanj, naj bojo kakršnekoli že, dolgo miži, saj ve, da ga čaka svet kislega obraza in ledenih smehljajev. Tako je tudi z mano, še posebno ta čas, ko se mi dnevi odpirajo v žlobudranje, v ta kužni in ponoreli čas, ko poslušam lajanje množic in se mi zdi, kakor da v meni odmeva smeh hijen!

V viharju na ladji brez krmarja vsi kapitani, drug čez drugega. Vsi znamo vse, sami strokovnjaki, pa naj govorimo o čemerkoli, naj odločamo o sebi ali drugih, blebetamo tuje misli, ne da bi razumeli njihov cilj.

Strmimo v televizijske ekrane, kot da se nas prikazano hudo ne tiče, kot da nam tisti svet ni pred vrati. Žagamo veje, na katerih smo si zgradili gnezda, in ne pomislimo, koliko časa bomo še v njih in kaj sledi.

Med modreci pa ni nikogar, ki bi izhajal iz spomenikov kakor ta, pred katerim stojimo. Ta zgodovinski mejnik in pričevalec o usodi kraja in ljudi je še posebno pomemben zaradi različnih in bogatih poglavij vasi, ki so jih desetletja in industrija združili z mestom na višku njegovega razvoja.

Habsburški Trst se je v drugi polovici devetnajstega stoletja naglo širil s pristaniščem, z gradnjo tovarn in rastjo ladjedelnic vse do ustanovitve železarne leta 1896. Z novimi delavnimi mesti je raslo tudi število našega življa, priseljencev iz Istre, s Krasa, iz Vipavske doline in celo Benečije, obenem pa tudi italijanskih revežev z juga, kar je preoblikovalo dotlej slovenska jedra.

Okolica je ostajala v zelenju. Kmetije in vrtovi, ki so zasloveli kot mandrije in zalagali mestno jedro, so s časom izvažali do Dunaja. Smeli bi govoriti celo o naši kmečki aristokraciji, če to nameravamo s spoštovanjem do družin, ki so vlagale v delo, v znanje in kulturo, v rast svojih sinov in hčera, kot so se matere krušarice žrtvovale, da so otroci študirali in jim bili v ponos. Od tod toliko umetnikov in kulturnih delavcev v Ščedni in okolici.

V mejah Italije pa se začne druženje med domačini in prišleki na skupnem imenovalcu antifašizma in jeseni 1941 se zakorenini Osvobodilna fronta, ki od vsega začetka vključuje tudi italijanske prebivalce.

Že v desetletjih med vojnama so na lehah, kjer je ob drugi zelenjavi rasel sloviti radič, pognali stanovanjski bloki, ki niso jemali samo kruha iz ust, temveč predvsem raznarodovali slovenska jedra in gospodarsko uničevali lastnike. To so oblasti s posebno ihto nadaljevale po drugi vrnitvi Italije: ljudskim gradnjam, kasarnam in poštnim uradom sledi industrijska cona, njej pa karkoli je lahko zraslo v cementu na razlaščenih parcelah.

Tod mimo pa so se po osvoboditvi vile velike manifestacije. V prvomajskem sprevodu vidim tudi sebe, srečnega in zmedenega med pionirji, ki so nas s pločnikov spremljali izmenično aplavzi in grožnje.

V Svobodnem tržaškem ozemlju je občinski stadion živel z nogometnim moštvom med prvimi na polotoku, dokler ni nastopil čas selitev v Avstralijo in širni svet.

Mesto je namreč venelo in usihalo. V trenutku optimistične vizije nadaljnega razvoja pristanišča je sicer zrasel mogočni Nereo Rocco, zdaj katedrala v puščavi.

Zadnji čas se je kljub vsemu zdelo, da se vzdušje spreminja. Po spravnem dejanju predsednikov Matarelle in Pahorja z roko v roki, smo očitno s prevelikim optimizmom pričakovali, da bo tudi na voliščih zavel veter, kakršnega si želimo pred vsako Barcolano. Na žalost vsi dobro vemo, da je plovba odvisna od muhavosti burje, njene odsotnosti ali silovitosti, in rekel bi, da se burja enako poigrava tudi z usodo našega nesrečnega mesta.

Kljub vsemu pa moramo znati ceniti, kar imamo in živimo, zato si je kdaj treba priklicati v spomin tako preteklost kot grozečo prihodnost. Za hip moramo zamižati in zagledati črn oblak nad Rižarno, za en sam grozljiv hip začutiti težo jarma, zaradi katerega so se mnogi odločili za odhod v gozdove. Odhajali so z varljivim upanjem na kratkotrajno borbo in vrnitev ob zvokih harmonike v vihranju zastav pod svobodnim soncem, mnogi pa se le niso vrnili!

Uživajmo mi, kar njim ni bilo dano, zavedajmo se priborjenih pravic in ne pozabimo, kdo in za kakšno ceno nam jih je izbojeval.

In niti za hip ne pozabimo sveta okoli nas, nasilja, ruševin, lakote in žeje nočnih pribežnikov, ki prihajajo tudi tod v bližini po poteh in stezah, po katerih so odhajali naši v gozdove. Bežijo od sveta, ki se preveša v mračnjaški vek, kakršnega si ne znamo niti

zamisliti, s kamnanjem žena in deklet, zakopanih do vratu v tla, v katera naj izkrvavijo ...

Svet se spreminja, prihodnost je vesoljna uganka. Rešitev pa je lahko le v sožitju in solidarnosti. Kdor skrbi samo zase, si koplje grob: nič ni več našega, če ga ne delimo z drugimi. Zavedajmo se, da smo skupnost, nedeljiva celota na enotnem življenjskem prostoru: isti pašnik za vse, iste ograje, isti hlev. Brez vere v jutrišnji dan pa bo vsak od nas usahnil brez sledu.

Ta imenitni spomenik v okolju, ki s številnimi pokopališči priča o tradiciji in odprtosti mesta v Zalivu, da rečemo z Borisom Pahorjem, je kulturno društvo Ivan Grbec nadgradilo z drugim, priročnim: s knjigo spominov domačinov, ki so prehodili ves križev pot od ustanovitve železarne. Nestor slovenskih pisateljev je v prevodu poudaril kulturno raven vasi, ki se je znašla v primežu oblasti že pred nastopom fašizma in, proti pričakovanjem, tudi po njegovem padcu, zaradi česar je veliko družin in posameznikov moralo čez mejo.

Zdaj, ko po desetletjih protestov izza zaprtih vrat in oken lahko domačini stopajo na balkone, ostaneta dragoceno pričevanje avtorjev, ki mnogih ni več z nami, in ocena pisatelja Alojza Rebule o vasi, ki je izginjala s svojim slovenstvom in svojo dušo v poplavi cementa in tujosti, v lapidarnem povzetku:

»Pretresljiva knjiga, ena najpretrseljivejših v primorskem obzorju, tako rekoč nagrobnik slovenski kulturno cvetoči vasi, ki je danes ni več.«

Dokument je izjemnega pomena tudi za mlade generacije; čeprav ni več nekdanjih mas, so pa dragoceni, vse dragocenejši posamezniki, ki smo jim dolžni predati svoje izkušnje in dosežke za utrditev korenin v zavesti, da je vsako živo bitje svet zase in nekje doma.

Zato stopajmo k spomeniku tudi z otroki. Šopek vijolic ni nič manj od lovorjevega venca, saj tega otrok ne bo nikdar pozabil. Otroški spomin pa je sidro v domačem zalivu, ki v človeku ohrani zavest pripadnosti.

Letos umirajo še zadnji partizani. Poslednji prestopajo v svoje čete na oni strani. Tudi njim kot vsem padlim:

Hvala in slava jim!

Miroslav Košuta